

Konferencja „Losy nauczycieli polskich w czasie II wojny światowej. Ogląd historyczno-prawny i współczesne wyzwania pedagogiczne”, Gdańsk, 5 października 2021 r.

Conference “The fate of Polish teachers during WWII: historical and legal perspective and contemporary education challenges”, Gdańsk, 5 October 2021

Konferencja popularnonaukowa „Losy nauczycieli polskich w czasie II wojny światowej. Ogląd historyczno-prawny i współczesne wyzwania pedagogiczne”, zorganizowana przez Muzeum II Wojny Światowej w Gdańsku (MIIWŚ) wspólnie z Polskim Towarzystwem Pedagogicznym, odbyła się 5 października 2021 r. w budynku muzeum. Wśród zaproszonych prelegentów znaleźli się historycy i pedagodzy z wielu polskich ośrodków akademickich, oddziałów Instytutu Pamięci Narodowej (IPN) i MIIWŚ.

Decyzja o zorganizowaniu konferencji była podyktowana potrzebą przypomnienia i podkreślenia, że wśród ofiar okupacyjnego terroru stosowanego przez III Rzeszę i Związek Sowiecki szczególnie dotkliwie prześladowano polskie elity, do których bez wątpienia zaliczali się polscy nauczyciele. Zarówno niemieccy narodowi socjaliści, jak i sowieccy komuniści dążyli do fizycznej likwidacji polskiej inteligencji. Zagłada środowisk przywódczych służyła pozbawieniu Polaków tożsamości kulturowej i narodowej. Dla Niemców mieli stać się tanią, wręcz niewolniczą siłą roboczą; Sowietom

SPRAWOZDANIA

zależało, by ulegali propagandzie i wtopili się w zniewolone społeczeństwo ZSRR.

W opinii zachodniego okupanta środowisko polskich nauczycieli, przekazujące młodzieży wartości patriotyczne, utrudniało budowanie niemieckiego panowania i poszerzanie niemieckiej „przestrzeni życiowej”. W oczach sowieckiego okupanta polscy „burżuazyjni” nauczyciele, podtrzymujący wartości niepodległościowe, stali na przeszkodzie utrwalaniu sowieckiej rzeczywistości komunistycznej i kształtowaniu nowego społeczeństwa, odrzucającego polską tradycję narodową i patriotyzm.

Niemcy od pierwszych dni września 1939 r. prowadzili brutalną, planową i systematyczną eksterminację polskich elit. Na terytoriach okupowanych przez III Rzeszę celem było „polityczne oczyszczanie gruntu” (niem. *politische Flurbereinigung*) i „odpolszczanie” (niem. *Entpolonisierung*). Politykę eksterminacyjną prowadzono z wyjątkową brutalnością, stosując bezpośrednio rozkaz Adolfa Hitlera dotyczący „zabijania bez litości i pardonu”. Na terytorium II Rzeczypospolitej okupowanym przez Związek Sowiecki eksterminację polskich elit prowadzono poprzez aresztowania i wywózki do łagrów bądź zesłanie w głąb ZSRS. Sowietnicy uważali polskie elity, w tym nauczycieli, za szpiegów, nacjonalistów i wrogów klasowych służących „burżuazyjnej Polsce”.

Zastępca dyrektora MIIWŚ ds. naukowych dr Marek Szymaniak oraz przewodniczący Polskiego Towarzystwa Pedagogicznego dr hab. Piotr Kostyło, prof. UKW uroczystie powitali uczestników konferencji. Głos zabrał także Jerzy Walczak, syn profesora Mariana Walczaka.

Wykład inauguracyjny konferencję pt. *Niemiecka eksterminacja inteligencji polskiej w pierwszych miesiącach II wojny światowej (1939–1940)* wygłosił dr Marek Szymaniak. W trakcie wystąpienia zaznaczył, że niemieckie zbrodnie popełnione na Pomorzu w pierwszych miesiącach II wojny światowej od kilku lat są przedmiotem pogłębianych prac badawczych prowadzonych przez IPN, który na określenie tych wydarzeń przyjął termin „zbrodnia pomorska”. Eksterminacja polskiej inteligencji – czy też w szerszym ujęciu: Polaków – osób o rozbudowanej świadomości narodowej była pierwszym krokiem do złamania oporu polskiego społeczeństwa i w konsekwencji całkowitej germanizacji zamieszkiwanych przez nie ziem (w pierwszej kolejności obszarów dawnego zaboru pruskiego). Prelegent na zakończenie wykładu podkreślił, że mimo zaplanowanego, systematycznego i przeprowadzonego z wyjątkową brutalnością mordu Niemcom nie udało się złamać oporu i woli walki Polaków.

W rozpoczętym następnie pierwszym panelu konferencji przedstawiono tragiczne losy polskich nauczycieli po 1 września 1939 r. na wybranych przykładach w kontekście historycznym i prawnym. Referaty wygłosili przedstawiciele IPN oraz MIIWŚ.

Jako pierwszy wystąpił Mateusz Kubicki reprezentujący IPN w Gdańsku. Jego referat *Niemiecka eksterminacja nauczycieli polskich w Lesie Szpęgawskim (1939 r.)* dotyczył przygotowań i sposobu przeprowadzenia mordu na polskiej inteligencji w Lesie Szpęgawskim w okolicach Starogardu Gdańskiego. Prelegent opisał przygotowania do zbrodni, podając, że Niemcy już pierwszego dnia wojny rozpoczęli aresztowania polskiej inteligencji, w tym nauczycieli. W powiecie starogardzkim schwytane osoby osadzano w punktach zbiorczych, które na terenie powiatu zlokalizowano głównie w aresztach żandarmerii w Zblewie, Osiecznej, Lubichowie, Skórczu i Leśnej Jani. Prelegent podkreślił, że jednego z największych zbiorowych mordów w ramach zbrodni pomorskiej Niemcy dokonali w Lesie Szpęgawskim, gdzie zabito kilka tysięcy osób, także przedstawicieli inteligencji polskiej ze Starogardu Gdańskiego i okolic, w tym nauczycieli. Ważnym aspektem zbrodniczych działań był udział w nich przedstawicieli niemieckiej mniejszości narodowej II RP, której członkowie należeli do organizacji paramilitarnej Volksdeutscher Selbstschutz. Następnie głos zabrala dr Izabela Mazanowska z IPN w Bydgoszczy. Jej referat *Niemiecka eksterminacja nauczycieli polskich na Pomorzu Gdańskim jako element zbrodni pomorskiej 1939 r.* dotyczył zasięgu i rozmiarów eksterminacji polskich nauczycieli na terenie przedwojennego województwa pomorskiego. Na wstępie prelegentka podkreśliła, że z ok. 16 tys. Polaków rozstrzelanych we wrześniu 1939 r. ok. 11 tys. zamordowano na Pomorzu. W trakcie wykładu przedstawiła proces wyniszczania polskiej inteligencji na tym obszarze poprzez uwięzienie na podstawie list proskrypcyjnych, a następnie bestialskie zamordowanie w takich miejscach kaźni Polaków, jak Fordon koło Bydgoszczy, Barbarka koło Torunia, Piaśnica, Paterek koło Nakła nad Notecią czy Las Szpęgawski. Kolejny referat pt. *Niemiecka eksterminacja nauczycieli polskich na terenie Generalnego Gubernatorstwa (1939–1940)* wygłosił Wojciech Grott z MIIWŚ. Prelegent przypomniał proces likwidacji struktur nauczania na tym obszarze oraz wynikające z tego konsekwencje. Główną treść jego wystąpienia stanowił opis nazistowskich zbrodni dokonywanych na polskich nauczycielach w pierwszym okresie okupacji niemieckiej. W swoim referacie przytoczył konkretne przykłady mordów popełnionych w ramach akcji przeciwko polskiej inteligencji. Skala tego zjawiska na terenie całego Generalnego Gubernatorstwa była olbrzymia, co zostało wyraźnie podkreślone w zakończeniu wystąpienia. Po nim głos zabrał prok. Mieczysław Góra z IPN – Komisji Ścigania Zbrodni przeciwko Narodowi Polskiemu w Bydgoszczy (KŚZpNP). Jego referat pt. *Śledztwa prowadzone przez IPN – Komisję Ścigania Zbrodni przeciwko Narodowi Polskiemu w sprawach dotyczących niemieckich zbrodni dokonywanych na polskiej inteligencji jesienią 1939 r.* przedstawiał stan śledztw prowadzonych przez komisję, dotyczących miejsc masowych egzekucji

na Pomorzu Nadwiślańskim, takich jak: Paterek koło Nakła nad Notecią, Mniszek, bydgoski Fordon, Księża Góra koło Grudziądza, Płutowo. W trakcie wykładu prelegent podkreślił, że z chwilą zbliżania się frontu wschodniego do granic Rzeszy rozpoczął się proces zacierania śladów popełnionych zbrodni. Niemcy dokonywali ekshumacji i niszczyli ciała osób zamordowanych. Jest to obecnie wielkim utrudnieniem dla prowadzonych śledztw.

Pierwszy panel konferencyjny zakończył dr Dmitriy Panto z MIIWŚ referatem *Los nauczycieli polskich pod okupacją sowiecką w pierwszych miesiącach II wojny światowej (1939–1940)*. Ukazał w nim zmiany, które zaszły w szkolnictwie na terenach okupowanych przez Sowietów od 17 września 1939 r. Prelegent omówił sowiecką przebudowę całego systemu szkolnictwa na zagarniętych terenach i ingerencje w programy nauczania. W wystąpieniu podkreślił także znaczenie i skalę represji wobec polskich nauczycieli oraz proces zastępowania ich przez nauczycieli przysłanych ze Związku Sowieckiego. Na koniec wskazał na różnice między przedwojennym polskim programem nauczania a tym wprowadzonym przez sowieckie władze oświatowe oraz problemy w zmianach tego programu ze względu na braki kadrowe i materiałowe Sowietów.

Drugi panel konferencji był swoistym pedagogicznym uzupełnieniem i refleksją nad dotychczasowymi doświadczeniami oraz obecnymi wyzwaniami w obszarze uwrażliwiania na kształtowanie tożsamości młodych Polaków, której istotnym aspektem powinna być pamięć o poprzednich pokoleniach poddanych totalitarnemu terrorowi i poległych za swój patriotyzm i przywiązanie do polskości. W tej części głos zabrali przedstawiciele wyższych uczelni polskich, specjalizujący się w dziedzinie szeroko rozumianej pedagogiki.

Jako pierwszy wystąpił dr hab. Witold Chmielewski, prof. AIK z Akademii Ignatianum w Krakowie. Swoją referat pt. *Działalność związkowa i naukowa prof. Mariana Walczaka – badacza strat nauczycieli polskich w czasie II wojny światowej* poświęcił postaci prof. Mariana Walczaka (1923–2020) – wybitnego pedagoga, działacza oświatowego i żołnierza AK oraz wydawcy pomnikowego dzieła *Ludzie nauki i nauczyciele polscy podczas II wojny światowej: księga strat osobowych*. Prelegent podkreślił znaczenie prof. Walczaka jako niestrudzonego badacza strat osobowych oraz martyrologii i eksterminacji środowiska polskich nauczycieli i pracowników szkolnictwa w czasie II wojny światowej. Mówił także o jego roli jako znawcy polskiej nauki i oświaty oraz systemu tajnego nauczania podczas II wojny światowej i okupacji niemieckiej.

Następnie dr Robert Sarnecki, reprezentujący Uniwersytet im. Adama Mickiewicza w Poznaniu, wygłosił referat *Polskie Towarzystwo Pedagogiczne jako środowisko badań losów polskich nauczycieli*. Prelegent omówił system polskiej oświaty funkcjonujący w Generalnym Gubernatorstwie.

Zaznaczył, że Niemcy zlikwidowali szkolnictwo wyższe, pozostawili natomiast szkoły powszechne i zawodowe, w których jednak nie prowadzono nauczania w zakresie historii czy geografii. W szkołach podstawowych do nauki języka polskiego zamiast podręczników używano numerów kolaboracyjnego pisma dla dzieci „Ster”. W szkołach zawodowych zaprzestano nauczania języka polskiego. W końcowej części wykładu prelegent omówił strukturę Tajnej Organizacji Nauczycielskiej oraz jej kluczową rolę w tajnym nauczaniu na poziomie szkół średnich i wyższych.

Kolejnym prelegentem był dr hab. Andrzej J. Sowiński z Akademii im. Jakuba z Paradyża w Gorzowie Wielkopolskim. Wystąpił on z referatem pt. *Przeżyć i zachować tożsamość. Pedagogia instytucji opiekuńczo-wychowawczych dla dzieci i młodzieży w Warszawie (1939–1945)*. Dotyczył on roli polskich instytucji opiekuńczo-wychowawczych w pomocy dzieciom i młodzieży w przetrwaniu trudnego okresu okupacji niemieckiej w Warszawie. Sowiński podkreślił znaczenie jawnie działającej w Generalnym Gubernatorstwie Rady Głównej Opiekuńczej oraz współpracujących z nią podziemnego pogotowia harcerskiego i Tajnej Organizacji Nauczycielskiej w prowadzeniu rozległej działalności wychowawczej i kulturalno-oświatowej wśród młodzieży polskiej przebywającej w zakładach opiekuńczych. Wykład ukazał wagę roli, jaką dla utrzymania świadomości narodowej młodych Polaków odegrali pedagodzy i wychowawcy z instytucji opiekuńczo-wychowawczych, którzy w owym trudnym czasie musieli zagubionej młodzieży zastąpić zarówno wspólnotę rodzinną, jak i narodową.

Referat *Nazistowska zbrodnia totalna: o antropologiczno-pedagogicznych aspektach eksterminacji polskich dzieci* wygłosił dr hab. Marek Rembierz, prof. UŚ z Uniwersytetu Śląskiego w Cieszynie. Prelegent podkreślił, że niemieckich aktów eksterminacji skierowanych przeciwko polskim dzieciom na terenach okupowanych dokonywano zgodnie z narodowosocjalistycznymi założeniami antropologiczno-pedagogicznymi. Dodał, że była to ideologicznie usankcjonowana i pragmatycznie realizowana zbrodnia, uskuteczniana poprzez mordowanie dzieci, ich wyniszczanie fizyczne i psychiczne w obozach zagłady oraz poddawanie ich pełnemu i nieodwracalnemu niemczeniu. Wykład podsumował stwierdzeniem, że im więcej uzyskuje się szczegółowych informacji o dokonanych zbrodniach i zestawia się je ze sobą, tym mocniej doświadcza się swoistej i bolesnej niewiedzy o tym, co się wydarzyło, tym więcej przybywa wątpliwości i budzących niepokój pytań o to, co – i dlaczego – się wydarzyło.

Wystąpienie dr Beaty Kozaczyńskiej z Uniwersytetu Przyrodniczo-Humanistycznego w Siedlcach pt. *Nauczyciele z dystryktu warszawskiego ratujący dzieci z Zamojszczyzny – byłych więźniów UWZ-Lager Zamosc (1942–1943)* dotyczyło deportacji polskich dzieci z Zamościa i akcji pomocowej zorganizowanej przez polskich nauczycieli m.in. w Siedlcach. Prelegentka opisała

przybycie do Siedlec w styczniu 1943 r. transportu dzieci z Zamościa, wysiedlanych w ramach niemieckiego Generalnego Planu Wschodniego, mającego prowadzić do germanizacji Zamojszczyzny. Przywołała wiele przykładów pomocy udzielanej wyczerpanym i chorym dzieciom ze strony nauczycieli polskich z Siedlec i okolicznych miejscowości. Przyjmowali je do swoich domów, a dzięki przedsiębiorczości jednego z nauczycieli utworzyli dla nich prowizoryczny szpitalik w miejscowości Mrozy. W trakcie wykładu referentka przypomniała też o pomocy nauczycieli warszawskich w leczeniu dzieci z Zamojszczyzny i opiece nad nimi.

Panel, a zarazem całą konferencję zamykał referat pt. *Heroizm i trauma. Pamięć o II wojnie światowej jako wyzwanie pedagogiczne*, który wygłosił dr hab. Piotr Kostyło, prof. Uniwersytetu Kazimierza Wielkiego w Bydgoszczy. Na początku postawił on tezę, że nauczanie historii w Polsce jest wyzwaniem pedagogicznym nieporównywalnym z żadnym innym, II wojna światowa stanowi bowiem część indywidualnych losów każdego Polaka i jest przekazywana z pokolenia na pokolenie. Ponieważ konflikt ten w dużej mierze ukształtował Polaków jako naród i społeczeństwo, nauczanie o nim wymaga innego podejścia niż tradycyjne. Zdaniem prelegenta powinno być ono próbą dotarcia do emocji i traumy, jakie towarzyszyły pokoleniu czasu wojny. W nauczaniu tej historii, oprócz komponentu poznawczego, powinien pojawić się komponent emocjonalny.

Obrady podsumowali dr Marek Szymaniak oraz dr hab. Piotr Kostyło. Wyrazili oni nadzieję, że konferencja zrealizowała cel, jakim było ukazanie losów polskich nauczycieli pod okupacją niemiecką i sowiecką oraz przedstawienie podobieństw i różnic tych losów. Oprócz przybliżenia wiedzy historycznej na temat losów nauczycieli polskich pod obiema okupacjami, a także zaprezentowania pedagogicznej interpretacji tego, co działo się z polskimi nauczycielami i ich wychowankami w czasie wojny, konferencja miała na celu także wyrażenie uznania dla dorobku naukowego Mariana Walczaka – wieloletniego sekretarza generalnego Polskiego Towarzystwa Pedagogicznego oraz redaktora naczelnego „Przeglądu Historyczno-Oświatowego” i badacza strat nauczycieli polskich w czasie II wojny światowej. Za ten ostatni aspekt konferencji podziękował na jej zakończenie Jerzy Walczak, syn Mariana Walczaka.